

MAGYAR ARIÓN

Tanulmányok
Pálóczi Horváth Ádám műveiről

Szerkesztők

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

HEGEDÜS BÉLA

Budapest

rec.iti

2011

A

*Magyar Arión – Tudományos tanácskozás Pálóczi Horváth Ádám
születésének 250. évfordulóján*
(Budapest, 2010. október 20–21.)
támogatói

MTA Irodalomtudományi Intézet
Óbudai Társaskör

A borítón látható portré Pálóczi Horváth Ádámot harmincéves korában ábrázolja. A színezett metszet alapjául szolgáló, mára elkallódott festmény „Erdélyi fi Kóré Zsigmond festette 1791”. A metszetet Kazinczy Ferenc készítette el, s a *Psychologia* címlapelőzékéként jelent meg 1792-ben. A talapzaton olvasható Ovidius-idézet (*Fasti* II, 93):

Nomen Arionum Siculas impleverat urbes,
Captaque erat lyricis Ausonis ora sonis.

Híre betölti a városokat szikuloknak a földjén,
s zengő lantjának rabja Itália is...

(Gaál László fordítása)

A borító a csurgói Református Gimnázium könyvtárának példánya alapján készült, amely az író sógora, Sárközy István névbejegyzését őrzi
Forrás: <http://www.csokonai-csurgo.sulinet.hu/sarkozy/kepek/33.jpg>

© Szerzők, 2011.

ISBN 978-963-7341-91-5
ISBN 978-963-7341-92-2 (pdf)

Kiadja a rec.iti, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja
<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Tördelés, képszerkesztés, borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa, Csörsz Rumen István

HEGEDÜS BÉLA

Érzékelés, álom, költészet

Pálóczi Horváth Ádám az álomról és a fantáziáról

1.

1809. november 1-jén Pálóczi Horváth Ádám érdekes levéllel fordult éppen aktuális sógorához, Sárközy Istvánhoz. A levélírás apropója Kazinczy Ferenc egy őhozzá intézett levele, amelyben Kazinczy kifejti, hogy szerinte Horváth Ádámnak többet kellene poézissal foglalkoznia, mint tudománnyal. A Sárközyhez írt levélből idézek:

Te tudod, mert gyermek koromtul fogva ismersz, hogy jóval is elébbi Professióm volt nékem a Mathesis és Astronomia, mind az Applicata Mathesis Sphaerájában a Physica, mint a Poézis és Litteratura: s nagyobb és eredetibb hajlandóságom is vólt s van amazokra, mint erre. Engemet Poétává tsak egy reménytelen alkalmatosság tett, Groff Pállffy Károlynak Debreczeni Visitje; és a Professoromnak felőlem való olyan praeiudiciuma, hogy a Poesishez is úgy értek, mint a Mathesishez, – parantsolták, hogy írjak verset, – szégyenlettem azt mondani, hogy nem tanultam Poesist, kéntelen kelletlen Poétává lettem. – Hát már azért, hogy én ki barátságbul, ki Nemzeti Nyelvemhez vonzó szeretetbül Literaturába avatkoztam, ki büntet arra, hogy természeti vonattatásomrul le mondjak? –; változtam e azzal, hogy hajdani kedvelt és érzékenyül mulattató Tudományaimra vissza tértem.¹

A manapság inkább költőként, talán regényíróként számontartott Pálóczi Horváth ebben a levelében egyértelműen állást foglal amellelt, hogy ő valójában a tudományokkal kívánt egész életében foglalkozni, s csak egy véletlen eseménynek köszönheti költői hírnevét. Munkáit olvasva meglepődhetünk, hogy mennyire alapos filozófia ismeretekkel rendelkezett, s kortársai között szinte egyedülállóan képes volt válogatni, sőt ítélni a számára hozzáférhető ismeretelméleti nézetek között. S máris itt az első probléma: vajon honnan származnak ezek az ismeretek? Filozófiai, pszichológiai munkásságának igen csekély számú méltatói közül 1967-ben Sipos Istvánné hívja fel a figyelmet arra, hogy

1 PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM *Holmi-jának negyedik darabja*, szerk. Écsy Ö. István, Csurgó, Csurgói Csokonai Vitéz Műhely Gimnázium, 1942, 92.

[ö]nállósága nem a kérdések feltevésében jut elsősorban kifejezésre, hiszen a kérdések, amelyeket tárgyal, a filozófia keretében helyet kapó pszichológia hagyományos kérdései: a pszichológia tárgya („mitsoda az Emberi Lélek”), a lélek mibenléte, a velünk született eszmék, a léleknek a testtel való egyesülése stb. A kérdések tárgyalása is alapvetően a LEIBNIZ-WOLFF-féle pszichológia keretében és fogalomrendszerében mozog...²

Ugyanitt viszont arra is figyelmeztet, hogy Pálóczi Horváth értelmező kritikusa a forrásainak, ami jelzi, hogy az általa kifejtett gondolatok, eszmék nem egyszerűen átvételek. Ennek némileg ellentmond Laczházi Gyula megállapítása, miszerint Pálóczi Horváth Ádám legfontosabb forrása Makó Pálnak a korban igen elterjedt, de mindmáig kevésbé méltatott, elemzett könyve, a *Compendiaria Metaphysicae Institutio* volt.³ Az egymásnak ellentmondó megállapításokból is látszik, hogy még mindig adósok vagyunk a XVIII. századi magyar filozófiatörténet teljes problémakörének feltárásával. Alapkutatások hiányoznak még ahhoz is, hogy akár csak nagy vonalakban felrajzolhassuk hatását a korabeli kritikai gondolkodásra.⁴ Tanulmányommal magam is csupán fel szeretném hívni a figyelmet néhány alig ismert Pálóczi Horváth-szövegre, legfontosabb részleteik idézésével.

Pálóczi Horváth Ádám korai műveit olvasva feltűnő, hogy azokban milyen gyakran foglalkozik az álommal mint lelkünk vagy elménk tevékenységével. A *Felfedezett titok* prózapoétikai szempontból is fontos álmjelenetei és -leírásai mellett az álomproblematika mindenek előtt a *Holmi* egyes kötetekben található meg, míg az álom mibenlétét vizsgáló írásai a *Psychologiában*, Horváth nyomtatásban megjelent leveleiben, valamint vegyes, egyszerre értekező és szépirodalmi jellegű prózai műveiben. Bemutatásuk és áttekintő elemzésük után felhívom a figyelmet a *Psychologia* ismeretelméletileg megalapozott költészettani okfejtéseire, valamint azok különös hasonlóságára az álomelméletében kifejtettekkel.

Az álommal kapcsolatos XVIII. századi filozófiai diskurzus lényegében akörül forog, hogy alvás, álmodás közben az elme vagy a lélek csupán passzív, öntudatlan befogadója, érzékelője-e az álomképeknek, vagy ő maga idézi elő azokat. A látszólag partikuláris kérdés eldöntésének tétje jóval nagyobb

2 SÍPOS Istvánné, *A magyar nyelvű pszichológiai irodalom kezdetei = Pszichológiai tanulmányok*, X, szerk. DR. GEGESI KISS PÁL, DR. LÉNÁRD FERENC, Bp., Akadémiai, 1967, 819.

3 LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanaszék, 2009 (Arianna könyvek, 1), 112–113.

4 Ehhez valamelyest hozzájárul az előző évben megjelent, jegyzetelt szövegkiadás: *Magyarországi gondolkodók: 18. század, Bölcsészettudományok I*, szerk. TÜSKÉS GÁBOR, Bp., Kortárs, 2010 (Magyar Remekírók).

annál, mint amilyennek elsőre látszik: valójában arról van szó, hogy vajon képes-e az elme a testtől és a test által közvetített tapasztalatoktól függetlenül aktivitásra. Magyarán a lélek halhatatlanságának kérdése rejlik a háttérben.

Köztudott: a XVIII. század a filozófia, pontosabban az ismeretelmélet százada. John Locke Európa-szerte ismert műveivel – mindenek előtt az emberi értelemről szóló *Értekezésével* – az empirizmus jutott diadalra a descartes-i racionalizmus felett. A diadal azonban nem lehetett teljes, hiszen már maga Locke is belátta, hogy a megismerés több szintje sem alkalmas arra, hogy a minket körülvevő valóságot hűen visszatükrözze, csak hogy ezzel is utaljak a korban igen népszerű, általában homályos tükör metaforára, ami – nem mellesleg – a *Korinthusiakhoz írott levél* híres szöveghelyére vezethető vissza.

Pálóczi Horváth Ádám szintén felveti a problémát már egyik legkorábbi művében, *A lélek halhatatlanságában*, amikor így fogalmaz:

Ha gondolkodni tudnának a látatlan test részek,
S ha én formát képzésimnek az érzésektől vészek (a)
Hol venné az érzékenység azoknak a formáját,
A mit egy érzés sem érez, a fül nem hall, szem nem lát.

Fontos megjegyezni, hogy a „S ha én formát képzésimnek az érzésektől vészek” sorhoz mind az 1788-as első kiadásban, mind a későbbi *Holmí*beli közlésben a következő jegyzetet csatolja:

(a) Si nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in Sensu – Itt az érzés sok helyeken az érzékenység helyét vétetik, (egy kitsinyt hijjánossan,) de a bölts olvasó meg-engedhet, és meg-különböztetheti ezt attól, mikor alább a léleknek tulajdoníttatik az érzékenységbe ütődött dolgoknak meg-érzése.⁵

Az érzékenység/érezékelés tehát csupán közvetítő szerepet tölt be; maga az érzés, pontosabban a dolgok megérzése már a lélek feladata és munkája. Az érzékszervek szerepének azonos lefokozását figyelhetjük meg az *1788-dik Eszten-dőnek utolsó éjtszakája* című, saját műfajmegjelölése szerint „kötetlen folyó beszéd”-ében:

De mit láttok a nap sугárinak segítsége nélkül egyebet homályosságnál? én durva szemeim! a mellyek testes borítékokból, és egy-néhány lebegő folyadékokból álltok, és a mellyek tsak mutató tüköri vagytok a vizsgálódó Léleknek, a ki tsak maga lát egyedül.⁶

5 HORVÁTH Ádám, *A' Lélek' halhatatlansága felöl való gondolatok*, Pápa, 1788, 10.

6 *Hol-mi* 2, 28.

S pontosan ezt a lélek-munkálkodást teszi meg *Psychológiájában* vizsgálódásai fő céljának:

A psychologia olyan tudomány; a mely azt tanítja, mitsoda az Emberi Lélek? mitsoda dolgok körül munkálkodik, és mit vihet véghez? mitsoda erejek és természetjek vagyon a Lelkeknek? vagy legalább mitsodák és mellyek a Lélekek természeti Tulajdonságai?⁷

Ahhoz, hogy megértsük ennek a munkálkodásnak a lényegét, tisztáznunk kell Pálóczi Horváth néhány, az érzékeléssel, észleléssel, ismeretszerzéssel kapcsolatos fogalmának a jelentését. Fontos ez azért is, mert – mint látni fogjuk – ezeket a fogalmakat más munkáiban is következetesen használta.

Idea, érzés, képzés

Az idea fogalmát Horváth egy általánosabb és egy szűkebb értelemben határozza meg:

az Ideánn, érték ugyan közönségesen minden Képet, vagy minden dolognak formáját, melly a Lélekben vagyon, mikor valamiről gondolkodik; akar legyen az a dolog testi, és részekre osztható, akar részetlen, oszthatatlan, Spiritualis;

Arról van szó, hogy egy korábbi képzete bármely dolognak csak akkor válik ideává, amikor a lélek foglalatossága ráirányul, s (mint majd látni fogjuk) a memória a lélek számára előidézti azt. Szűkebb értelemben – s később ezt a kifejezést csak így fogja használni – viszont az előbbi idézet folytatásában a következő meghatározást adja:

de az ilyen közönséges Idea nevezetet ismét két részre osztom közönségesen; az egyiket különösen Ideának, a másikat Sensationak érzésnek nevezem. S mind a kettőt a Képzés rész szerént el-fogadja, rész szerént tsinálja; A melly megkülönböztetés szerént már Sensatio, Érzés olyan tselekedet léssen; melly származik a Lélekben, az emberi test érző szerszámai vagy érzékenységei által, (per sensus) Idea pedig olyan kép, vagy olyan tudomány, a melly minden közbenvetés nélkül magától a lélektől származik; és a mellyeket, mint magában benn lévőket úgy néz a Lélek.⁸

7 PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Psychologia: az az a lélekről való tudomány*, Pest, 1792, 1–2.

8 Uo., 18.

Nincs abban semmi különös, hogy a református Pálóczi Horváth értelemszerűen hisz a velünk született eszmékben, s szűkebb értelemben idea elnevezéssel csak azokat az ismereteinket (ahogy ő hívja: képeinket, tudományunkat, értsd: tudásunkat) illeti. Ezekhez képest különbözteti meg az érzéseket. A lélek munkálkodása szempontjából viszont figyelemreméltó, hogy az mindkét esetben a lélekben magában zajlik le, s a lélek szempontjából eleve passzív cselekedetről van szó: A lélek szemléli egyrészt az eleve benne lévő *ideákat*, másrészt az érzékszervektől (érzékenységektől, érző szerszámoktól) függetlenül, a lélekben magában megtörténő *érzést*, ami annyit tesz: érzetet. S hogy nem csupán az így felfogott ideát, de magát az érzetet is képként kell elképzelnünk, arra utal a léleknek eme tevékenységét összefoglalóan megnevező fogalma, a *képzés*, ami a mai *képződés* fogalmát takarja.

A képződés értelemben felfogott képzés folyamatának, történésének természetét nevezük csak az egyszerűség kedvéért ideának, ne törődjünk most Pálóczi Horváth szörszálhasogatásával. Szerinte a lélek egyszerre – az idő egy pillanatában – csak egy ideával tud foglalatostkodni, egy vesz részt a képzés folyamatában. A lélek viszont a memória segítségével képes újra képzés alá venni a korábbi ideát; ez a *képzés* vagy *imaginatio* folyamata:

A Képzés vagy Imáginatio tehát fel teszi mindenkor azt; hogy a melly dologról képzelődöm, már az előtt annak a dolognak Ideája volt a Lélekben. Az az, a képzélést, vagy képzelődést, képzés perceptio nélkül gondolni nem lehet. És így a képzelődés tsak vissza hozott Képzés.⁹

Miről is van szó? Képzés, képzelődés, imaginatio ugyanazt teszi: egy korábbi idea újra a lélek – szó szerint – középpontjába kerül. Meglepő módon azonban nem a korábbi idea szemlélése történik ott, hanem annak újraképződése. „A képzelődés csak visszahozott képzés” – írja Pálóczi Horváth, tehát az újraképzés az eredetinek csupán emlékezete, kísérlet az eredeti képzés megismétlésére. Ezek után lassan érthetővé válik *A lélek halhatatlanságából* előbb idézett rövid részlet egy sora: „S ha én formát képzésimnek az érzésektől vészek”, illetve Pálóczi Horváth Ádám ahhoz fűzött jegyzete. No de térjünk most már rá az álmokra.

2.

Pálóczi Horváth Ádám számára nem kétséges, hogy a lélek még alvás közben is folyamatosan munkálkodik, gondolkodik: *képez*. Kifejezetten John Locke elképzelésével szemben fogalmazza ezt meg:

⁹ *Uo.*, 28.

A ki pedig természeti álomban mélyen elmerülve nem gondolkodna; azt mondhatom, hogy addig az ideig nints Lelke. De azomban lehetetlennek tartom szint-úgy azt, hogy ne gondolkodott volna, mint azt hogy a Lelke eltávozna.¹⁰

Fel kell idéznem ezen a ponton a két évtizeddel korábban megjelent Sartori Bernárd-féle magyar filozófia következetesen empirikus álomfelfogását:

az álomban külső érzékenységink (mellyek-nélkül mostani állapotyában a Lélek semmit sem mivelhet [!]) meg-vagynak kötözve; azért világos, bizonyos értékünk álunkban látott dolgokról nem lehet: vigyázásunkban pedig, érzékenységink szabadok lévén, a természetnek rendeléséből a mit látunk, vagy hallunk, azt valósággal láttyúk, és tudgyúk.¹¹

Megérné egyszer feldolgozni a racionalizmus és az empirizmus harcát, amely a protestáns és katolikus felekezetek mentén zajlott a XVIII. századi Magyarországon.

De vissza Pálóczi Horváth előbb idézett megfogalmazásához, amiből az következik, hogy mindig álmodunk, más szóval: képzelődünk, amikor alszunk, legfeljebb nem emlékszünk vissza álunkra. Megjegyzem: az *alvás* és az *álmodás* kifejezések a század során sokáig szinonimaként szerepelnek sok szerzőnél, erre utal a mindmáig használatos „álomra hajtja a fejét” kifejezésünk is, ami általában azt jelenti, hogy valaki elalszik. Lássuk tehát a *Psychologia* álommal kapcsolatos fejtegetéseit, magyarázó közbevetésekkel:

A Lélek eszre vévén, hogy fáradttak az érzékenységek [értsd: lankad az érzékelés intenzitása], és ő azokkal maga tetszése szerént nem dolgozhatnak; nyugodalomra botsátja őket, maga pedig azok nélkül, vagy ha azok illetetnek is, az illetésre való figyelmezés nélkül, és így mint egy a test eszközi segítségével, képzelődésekkel dolgozik;¹²

Itt megszakítom Horváth meghatározását, mert – bár a korábban kifejtettek alapján az teljesen érthető – felmerül egy kérdés, amire nem kapunk választ, csak egy eseményleírást. Az „illetésre való nem figyelmezésre” gondolok. A lélek halhatatlansága szempontjából is fontos kérdéstről van szó. Pálóczi Horváth több írásában kifejti, hogy valóban azt gondolja, amit korábban más bölcsek már leírtak: a halál az álom testvére, előképe. Ebből ugyanakkor nem azt a

10 Uo., 153.

11 SARTORI Bernárd, *Magyar nyelven filozofia. Az az: a böltsesség szeretésének tudományából némelly jelesebb kérdések*, Eger, 1772, 24.

12 PÁLÓCZI HORVÁTH, *Psychologia, i. m.*, 151.

következtetést vonja le, hogy az álom valami rettenetes, félelmetes állapota lenne az embernek, hanem épp azt, hogy mind a halál, mind az álom az emberi lélek legszebb, munkálkodó állapotai. A *Holmi* 3., másodikként megjelent kötetéből, *Az álom* című, tudomásom szerint 1789-ben született írásából idézek:

Ha olyan édes álom vagy te oh halál! vagy ha tsak árnyékod, tsak képed neked az álom, a melly olyan gyönyörűséges; melly ki-mondhatatlanul kedves lehetsz magad? nem Halál vagy úgy oh Halál!¹³

Az erős tipologizálási hajlam azt sugallhatná, hogy nincs többről szó, mint metaforikus nyelvhasználatról, de a két elemzett szöveg alapos olvasata arról győz meg minket, hogy mégsem. A lélek szempontjából Horváth szerint álom és halál valóban ugyanaz, egy kicsi különbséggel az említett illetést tekintve. A halál esetében egyértelmű, hogy miért nincs további érzékszervi érzékelés:

...el-rothad most mindjárt, s mozdúlhatatlanná leszs az a serény nedvesség, melly a testnek külső ágazatiról s foglalatiról a lélekhez vitte a külső dolgoknak képezeteit...¹⁴

De miért nem „figyelmez az illetésre” az alvó, de nem meghalt ember? *Az álom* című írása szerint azért, mert álom közben az érzékszervek, érzékenységünk megcsalhatnak, s valójában kétszeresen is. Ezt a következő, nyilvánvalóan fiktív történettel világítja meg:

A minap az árnyékos erdőben sétálván talállok egy Pásztort, – egy terebélyes tserfa alatt feküdt ő – hanyatt feküdt – mezítelen hasáról fel-foszlott az inge – botját maga mellé fektette – nem messze hozzá legeltek szarvas marhák egész tsordával – megállok a fa alatt – nézem, mint alszik? – száját, és mezítelen hasát a legyek lepték...¹⁵

Megsajnálja a legyek miatt és felkelti, amit a pásztor nem vesz jó néven, ugyanis egyrészt nem érezte, hogy csípi a legyek, másrészt három napja éhezik, s bőséges lakomával álmodott. A történetet így folytatja:

Tünődtem magamban, hogy enni valót hirtelen nem adhattam neki, de azomban el-tsudálkoztam az álomnak hasznán: – Te édes Álom! ennek a szegény Pásztornak érzékenységeit millyen szépen tsaltad-meg? egy kis nyúgodalommal jól

13 *Hol-mi* 3, 67.

14 *Uo.*, 69.

15 *Uo.*, 82–83.

tartottad, eleget tettél éhességének – azonban tapintó érzésit úgy meg-tompítottad, hogy nem érzette azt, a mit ébren el nem szenvedhetne: széltére mászkáltak testén a legyek!¹⁶

Vagy gondoljunk csak az *Álom, álom, édes álom* kezdetű, meglepő módon *Álom* című versére, amit egyaránt beírt a *Holmi* kéziratban maradt 4. kötetébe s az *Ötödfélszáz Énekek* közé is. Témája szintén az érzékszervek megcsalattatása.

De térjünk vissza a *Psychologia* álom-meghatározásához:

való ugyan hogy olyanokat álmodik az ember, mellyeket soha sem képzett ébren; de meg-volt már fellebb magyarázva, hogy a képzelődés, az ideáknak öszve-lántzolása segítségével ki-terjeszkedhetik olyanokra is, és miért is ne az álomban? ha ki-terjeszkedhetik ébrenn is!¹⁷

Magáról az álomtartalomról általában nem is tudunk meg ennél többet. Ez viszont azért különösen érdekes, mert sok kortársi véleménnyel szemben Pálóczi Horváth az álomba merült lélek állapotát nem öntudatlansággal festi le, hanem tudatos lélekmunkaként, ami során az rászorul az éppen rendelkezésére álló ideák olyanforma összekapcsolására, -láncolására, amelyeknek képzése korábban, éber állapotban semmiképpen sem származhatott volna az érzékszervekből, mivel nem valóságos dolgok képzését jelenti. Két kérdés merül fel ezzel kapcsolatban. Az egyik: ha valóban tudatos lélektevékenységről van szó, hogy-hogy nem emlékszünk mindig az álmainkra (vagy akár megfordítva a kérdést: miért is jutnak eszünkbe néha az álmaink)? Válasza erre a következő:

És tapasztalhatja ki-ki magában, hogy sokszor álmából fel-serkenvén, akarmint erőltesse emlékezetét, semmi sem jut eszébe egész nap is álombéli gondolatiból, s történik azomba, hogy más nap, valami ollyas külső dolog illeti-meg érzékenységeit; vagy az ideáknak öszve-lántzolása közben, ollyan képzés fordul elő, a minek van hasonlatossága azokhoz a képzelődésekhez, mellyek körül dolgozott a lélek az álom közben, s mindjárt az a hasonló képezet, alkalmatosságot tsinál az emlékezetnek, hogy vissza-hozza némelly részét az álombéli képzéseknek, s néha egyről kettőről a többi is eszébe jut (...)

Az hát, hogy a Lélek, az álomkor nem érez, az érzékenységek hallgatásától, tompaságától vagyon; az pedig, hogy a fel-serkent ember nem tudja, hogy a gondolkodott, az, az emlékezet hibája...¹⁸

16 *Uo.*, 83–84.

17 PÁLÓCZI HORVÁTH, *Psychologia*, i. m., 151–152.

18 *Uo.*, 153–154.

A memória „hasonlatosságon” alapuló visszanyerése emlékeztet az amúgy Horváth által is említett David Hume úgynevezett asszociációs elméletére, amellyel ő az *Értekezés az emberi természetről* című nagyobbik művében a fantázia és a költői találmányok eredetét és azok érthetőségét kívánja magyarázni. Ezzel a sejtetéssel már rá is térnek az említett második problémára: költészet, fantázia és az álom-lélektevékenység összefüggéseinek említésére Pálóczi Horváth munkáiban.

3.

Kezdjük mindjárt a barmokkal, tehát állatokkal. Miközben arra keresi szerzőnk a választ, van-e lelkük vajon az állatoknak, nem kisebb kérdésre is választ kapunk – persze Horváth szerint –, mint hogy mi a fantázia?

Sőt mivel a képzéseknek, s újra képzésnek, képzelődésnek nyomos vólta Phantasiát szül, melly leg inkább több ideáknak egymás után képzelésekor tetszik ki, tehát a Phantasiát sem tagadhatjuk-meg a barmoktól, mert az tapasztalható hogy álmodnak¹⁹

Tehát aki vagy ami képes álmodni, az – tehetsége szerint – fantáziával is bír, s aki annak tehetségével rendelkezik (megjegyzem, pl. egy vadászkutya), az elméletileg költői tehetséggel is bírhat:

7. A képzelődéstől függ az embernek elméjének, az a szép, de néha rossz munkája is, mellyet költeménynek vagy találmánynak, vagy inkább a szónak eredete szerint Költésnek nevezünk. Vagynak képzésünk sokféle ideákról, mellyeket az első képzéskori figyelmeztetés nem enged el-felejtünk. Ha osztán ezeket a Képzés Imaginatio által újra elő-hordjuk; és közülök olyanokat raggatunk össze, mellyeket soha össze-ragasztva, vagy olyanokat választunk el egymástól, mellyeket az előtt el-választva nem képzettünk, ez az a Költő Tehetség.²⁰

Nyilvánvaló, hogy álom, fantázia és költészet ismeretelméletileg vagy pszichológiaiilag egymástól nehezen megkülönböztethető tevékenységét jelentik a léleknek. Ez kizárólag akkor lehetséges, ha a lélek folyamatosan munkálkodik (képez), s ebből következően halhatatlan. Nehéz eldönteni, de állapotát figyelembe véve valójában lehetetlen, hogy 1788 híres utolsó éjszakáján mikor álmodott, mikor fantáziált s mikor élte meg költői tehetségét egy Pálóczi Horváth Ádám nevű ember, aki aznap éjjel egyébként nem akart elaludni.

19 Uo., 360.

20 Uo., 40–41.